

גיטה אבינור

"שאל ויוהאנה" לנעמי פרנקל

נעמי פרנקל

הרומאן של נעמי פרנקל, על שני ספריו (הוצאת ספרית פועלים), זכה אצלנו להדים נרחבים ולתשורה מת לב בולטת. בכללו הוא נתקבל בחיוב על ידי הביקורת; ההסתייגויות, על הרוב, היו בנקודות בעלות חשיבות משנית. כמה וכמה סיבות לענין הרב שעורר הספר עוד עם הופעת הכרך הראשון (אגב, דומה עלי שהכרך השני עולה על הראשון; הן מבחינת תכנון והן מבחינת מבנהו, הוא שזור בצורה אמנותית יותר). הוא מצוין בכמה תכונות המיחדות אותו בספרות העברית החדשה, אם כי לא במסורת הספרות הכללית. לפנינו רומאן הכתוב במסורת האפית של המאה ה-19; רומאן כרונולוגי היסטורי, המשלב תולדות משפחה בתולדות תקופה. יש לדייק כאן יותר: למעשה אין הספר מקיף יריעה רחבה של זמן. שני כרכיו הראשונים מתארים תקופה של שנתיים בלבד. אולם שנים אלה חותמות תקופה. בתוכן מתקפלת כל תמצית גרמניה הנאורה, ההומאניסטית; באופן כבר נשקפת מאיימת, פרימיטיבית, איראציונאלית, גרמניה של הרייך השלישי, "הרייך של אלף השנים". ובעצם, דחיסות המאורעות, קצב ההתרחשויות, ההתפוכות הגורליות המתהוות בסתר ובגלוי, הם המרחיבים את מימד הזמן והופכים כרונולוגיה של שנתיים לכרונולוגיה של תקופה.

הרקע של "שאל ויוהאנה", יהדות גרמניה ערב עלות היטלר לשלטון, הוא חדש לגבי ספר רב ממדים שנכתב עברית (אמנם אין לומר, שרוח השפה והמחשבה הגרמנים אינה ניכרת לעתים מאחרי הלבוש העברי). ליאון פויכטוואנגר, למשל, כתב גרמנית; מלבד זאת, לא היה מעולם ציוני, ותודעתו היהודית שייכת לעבר ההיסטורי, ולא להווה של התחדשות העם המדינית. "שאל ויוהאנה" הוא ספר עברי. יתרה מכך, הוא ספר שנכתב מנקודת ראות ישראלית; וזכות היא לסופרת, שהעלתה בספרותנו נושא, שעיצב במידה רבה את חיינו בהווה. יש להוסיף כאן, כי נעמי פרנקל הצהירה על כוונתה לעבור בהמשך הסיפור, יחד עם הגיבורים הראשיים, לארץ-ישראל. לעת עתה אנו יכולים לדון על היצירה רק לפי שני הכרכים, שפורסמו עד עתה. ואין ספק בדבר, שנעמי פרנקל הצליחה בתיאור האווירה הכללית ששררה בגרמניה של הימים ההם. נקווה שתיאור ארץ-ישראל בכרכים הבאים יעמוד על אותה רמה.

אם אמרנו, כי "שאל ויוהאנה" נכתב לפי מסורת הרומאן של המאה ה-19, הרי קבענו בכך, שהסופרת השתמשה בצורת-מבנה ספרותית הנראית לנו כיום, בדרך כלל, מיושנת במקצת. הספר בנוי נדבך על גבי נדבך. האירועים השונים מתרכבים זה בזה. גורלות נפגשים וחופפים. כל התמונות החלקיות, הסצינות והמעמדות השונים, מצטרפים ליריעה שלמה אחת. למקרה אין יד חפשית; הכל משועבד להגיון הפנימי שבדברים. אדם אינו מופיע "סתם"; כל אחת מן הדמויות קשר לה, בצורה זו או אחרת, אל המתרחש. מובן שיש בזאת מן המלאכותי; שהרי בחיים אין הדברים מתרחשים לפי מפתח קבוע מראש; ואין אפשרות לפתור תופעות ובעיות כחידון תשבץ. נגד כפיה זו של גרם ההתרחשויות התמרדו סופרי המאה העשרים, שעזבו את דרכי הדומאן הקלאסי. מאידך גיסא — האם הרומאן ה"קאפקאי" או ה"גיוסי" באמת קרוב יותר למציאות, האמיתית או המדומה, מאשר הרומאן של טולסטוי או באלזאק? התשובה

אינה קלה כל עיקר. לכל צורה ספרותית מגבלות מיוחדות משלה. עדיין לא נמצאה — וספק אם אי פעם תימצא — הצורה הספרותית האידיאלית, המיישרת את כל המעקשים. ברומאן ההיסטורי רחב היריעה קיימת הנטייה לרוחב על חשבון העומק; הדגשת האירועים החיצוניים — על חשבון האירועים הפנימיים. „שאל ויהאנה“ אינו משתייך, למעשה, לרומאן הריאליסטי הטהור (על דרך באלזאק), ועוד פחות מזה לרומאן הנאטוראליסטי (על דרך זולא). הרובד הסמלי, המיתי, האיראציונאלי, תופס בו מקום נכבד (אולי אפשר לראות כאן הדים למרד'קובסקי). הרוזן אוטוקר לבית אוילנברג הוא דמות תמהונית, ספק מציאות ספק דמיון; רק נזלת האביב האלרגית שלו מוחשית מכל הבחינות — מלבד זאת הוא שייך, רובו ככולו, לעולם האגדה. יוהאנה, הילדה שעל סף הבגרות, מוקסמת מן הרוזן; ואילו הרוזן נמשך אליה, בשל הבטחת העתיד שהיא צופנת בקרבה — ההבטחה הגופנית של נערה מתבגרת, והבטחה לאמונה חדשה וטהורה, שאין לה מקום בגרמניה המתקרבת בצעדי ענק לנאציזם. הרוזן, אֵל העידן העתיק טריגלאב, נסיכת העורבים, ספר התפילה הישן — כל אלה הם סמלים שאינם שייכים למישור הריאליסטי תיאורי, ואף לא למישור האידיארהאבסטרדאקטי.

נעמי פרנקל כתבה רומאן שבו מזדהה הקורא עם הדמויות הפועלות; היא אינה מעוניינת להקים חיץ בין הקורא לבין דמויותיה, כנהוג לעתים תכופות בספרות החדשה. העלילה בכללותה סוחפת עמה את הקורא, המפסיק לאחר זמן מה לדקוק דקדוקי עניות בכל פרט ופרט. שני הכרכים הראשונים מתארים תקופה, שכל אימיה ונוראותיה לא נחשפו אלא לאחר מכן; העתיד האיום כבר ידוע לנו, בשעה שגיבורי הספר עדיין אינם תופסים את הגורל הצפוי להם. ומאחר שהקורא מזדהה עם הגיבורים, הוא יחדר לעתידם. יש להודות על האמת, שעם הניחנו מידנו את הכרך השני, המסתיים עם עליית היטלר לשלטון, אנו מקווים בכתר לבנו, שהסופרת תגלה רוחב לב ותוציא מגבלות גרמניה מספר גדול ככל האפשר של גיבוריה.

שאל ויהאנה באים מעולמות שונים. יוהאנה היא בת למשפחת לוי העשירה, המיוחסת והמתברר ללת. בני משפחת לוי הם תעשינים גדולים, היושבים מדורי דורות בגרמניה. האב, המת עם סופו של הספר, נושא בנפשו את כל הערכים הנעלים, שהמורשת הגרמנית נתברכה בהם. כל חייו הוא מאמין בערכים אלה, ורק בימיו האחרונים מתגנב ללבו הספק. מר לוי אמנם אינו נבדל בהתנהגותו, בהשכלתו ובמורשת התרבותית שלו מן הגרמנים הנאורים באי ביתו — אך אותם חברים של מר לוי הולכים ונדחקים מתוך שורות בעלי ההשפעה. בפתיחת הספר עדיין בית לוי עומד על תלו, בשעה שדווקא האצולה הגרמנית האמיתית גוססת — עם מות נסיכת העורבים.

מוצאו של שאל להלוטין. הוא גר באחד מבפרברי העוני של ברלין. אמו מחזיקה אטליו. המשפחה באה ממזרח אירופה. וכידוע, עיקמו יהודי גרמניה הוותיקים את אפם האריסטוקרטי למראה יהדות סכופה ודוויה זו, שהציפה את גרמניה ואוסטריה בימי מלחמת העולם הראשונה. מובן, מר לוי אינו מפגין רגשות זוליס'דוילגאריים כל כך. דודו של שאל למד בזמנו על חשבונו של מר לוי באוניברסיטה, ונהפך לכעין בן משפחה. גם שאל מתקבל בבית בסבר פנים יפות. אשתו האהובה של מר לוי, שמתה בצעירותה באה מעירה קטנה שעל הגבול הפולני — בעלה לעתיד הכירה במקרה בימי שירותו בצבא הגרמני; אולם להורי האשה אין שום קשר עם בית לוי. רק עם מות האב הם מופיעים, זוג יהודי זקן ונפחד מעט — ומוצאים ביוהאנה את דמיון הבת המתה, ואת חמימות הנכדה.

במתכוון בחרה הסופרת ברקעים שונים אלה. מסביב לדמויות שאל ויהאנה, שעל שמן נקרא הספר כולו, היא רוקמת את רקמת הסביבות השונות, ומצליחה בכך להקיף חוגים מחוגים שונים. היא אינה מצטמצמת בתיאור יהודים בלבד; גם גרמנים „אריים“ מופיעים בספר. יש בהם טובים ויש בהם רשעים; אחרים מהם אנו יכולים כבר לראות בעיני רוחנו במדי ס.ס. מתעללים בקרבנות במחנה ריכוז והשמדה. אחרים צפויים לדיכוי ואולי לכליון במשטר של עריצות. חיות ומשכנעות הן הדמויות מן הסמטה העלובה שבה גר שאל. הקומוניסטים, הנאצים בכוח או בפועל, וגרוריהם השונים, אינם הפשטות ידעיוניות, אלא אנשים בעלי דחפים ומניעים טבעיים וברורים, שעברם טומן בחובו את זרעי העתיד.

העלילה כולה נשזרה סביב בית לוי. הציור הראשון של המשפחה, המשתקף לו לקראת בעד עיניו הנפתחות מעט והנדהמות מעט של שאל, הוא נאה ומרשים כאחד. „הבנות המתולתלות“ המשחקות בטניס כשהן לבושות פיזאמות ומפקדות על הכלב ועל פרדינאנד; „יוהאנה בתוך החבית, מנסה לחקות את דיוגנס החכם; אֵדית בעלת היופי המופלא והאסאטיה המזורה; „בומבה“ הפרוע, הקרוצ והמלוכלך; שאב, שרוחו המתמירה שורה על הבית אף בהעדרו; ועוד כמה וכמה, בני משפחה ומשרתים, שאף

הם כמעט כבני משפחה, — כל אלה באים מיד עם תחילת ההיכרות להביאנו בסוד הבית האַכסצנטרי והעשיר. אולם, עם ההיכרות הקרובה יותר, מתגלים במבנה כמה פרצים וסדקים. החוליה החלשה ביותר בתיאור המשפחה היא אָדית היפה. בדפים הראשונים היא נראית כפרח אַכזוטי שגודל בתממה, חסר שרשים וחסר כוח חיים. היא מתאהבת, בניגוד להכרתה וכוח שיקולה ההגיוני, באָמיל רפקה הגס והמגושם. במשך הזמן מתחורר לה, שאהובה הוא חבר בהסתור במסלגה הנאצית — וגם אז אינה מעיזה לעזבו. חולשתה ורפיונה הם המוסרים אותה בידי אדם ברוטלי, בעל „ידי קצב“. לאחר קריאה נוספת בספר מתגלה לנו, כי עקב מותה המוקדם של האם, תפסה אָדית את מקומה, והשפיעה מאהבתה על האחים והאחיות הקטנים יותר. היא טיפלה ביוהאנה כאשר זו חלתה בכל מחלות הילדות; בשקט הפנימי שבה ובאצילותה שימשה אף משען לאב. תיאור זה אינו עולה בקנה אחד עם רושם ההיכרות הראשונה. אז לא נראתה אלא כמין קישוט יפה, מוצגת-ערוכה קריר ומסתייג. ודאי שבכל אדם ואדם אפשר למצוא תכונות סותרות לרוב, אבל אפשר גם לצייר תמונת אוסי משכנעת למרות הסתירות — דבר שלא עלה כאן יפה בידי הסופרת.

יוהאנה עצמה, לעומת זאת, כולה חיה ונושמת. למן שרוכי נעליה הפתוחים תדיר, ועד לצמותיה השחורות והפרועות, היא שובה את לב הקורא. יוהאנה מחפשת את דרכה ומתלבטת בכל. נערה בת שנים עשרה, החייבת לצעוד לקראת הבגרות, ואין לה אם שתעמוד לצדה דווקא בשנים סבוכות אלה; נערה רגישה, החשה בסכנה המאיימת אולי יותר מאשר כל בני משפחתה הגדולה; נערה שבעיותיה שלה מתרכבות בבעיות הזמן, ושאינה מוצאת מרגוע לעצמה. החיצוניות הבלתי מסודרת, המצערת את האב המאמין בהרמוניה פנימית וחיצונית, באמת אינה מעידה אלא על המהומה הנפשית. יוהאנה אינה שלמה עם עצמה ועם העולם הסובב אותה, היהודי והגוי כאחד. היא מאמינה בכל להט נפשה בתנועת הנוער הציונית-סוציאליסטית שאליה נצטרפה, אך היא עדיין זרה לחבריה בתנועה, בשל היותה בת עשירים ומיוחסים. יוהאנה גוזזת את צמותיה השחורות הארוכות, בשל דברים שאמרו עליה בתנועה — אך עד מהרה מתגלה לה, כי ייחוד פנימי אי אפשר לחסל באותה קלות כסימן היכר חיצוני.

נקודה פסיכולוגית טובה בתיאור יחסי הידידות המתרקמים בין יוהאנה לשאול היא העובדה, שמוצאו החברתי של שאול נותן דווקא בידי את העדיפות. שאול ראה יותר ויודע יותר — הוא גדל בסמטה עלובה שהיא המציאות, בשעה שיוהאנה גדלה בבית לוי, שאינו אלא חלום בכחלוף. מעטים ביותר הם הספרים שקראנו בשנים האחרונות, אשר באמת ובתמים תפסנו כי מחבריהם יוסיפו להם המשך. „שאל ויזהאנה“ שייך למיעוט זה.